

Майя Ландер

(Миколаїв)

ВЗАЄМОДІЯ СЛОВОТВОРЧИХ СУФІКСІВ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОСТІ У СКЛАДІ СПІЛЬНОКОРЕНЕВИХ СЛОВОТВІРНИХ СИНОНІМІВ

У розвідці розглянуто особливості диференційованого лексико-словотвірного функціонування суфіксів інструментальності у складі однокореневих словотвірних синонімів, зазначено тенденції нормалізації словотвору.

Ключові слова: *словотвірна категорія інструменталія, словотвірна синонімія, спеціалізація словотвірних типів.*

The article deals with the peculiarities of differentiating function of word-forming suffixes within the structure of single-root synonyms as well as with the tendencies of word-formation normalisation.

Key words: *word-forming instrumental categories, word-forming synonyms, specialization of word-forming types.*

Одним з аспектів проблеми опису лінгвальних (словотвірних) категорій є вивчення взаємодії словотворчих засобів – репрезентантів цих категорій. Зазначена проблема має зв'язок із поглибленням знань про механізм відбору норм активних одиниць і варіантів; подальшим з'ясуванням проблем синонімії, омонімії, варіювання суфіксів; більш суворою формальною регламентацією і лексикографічною фіксацією термінів, зокрема на позначення знарядь дії. Вивченням словотвірної іменникової категорії інструменталія займалися І.І. Ковалик [6], І.Р. Вихованець [2], К.Г. Городенська, Н.Ф. Клименко [7], В.П.Олексенко [9], Л.О. Родніна [4]. У дослідженнях цих авторів розглянуто семантичну структуру, словотвірний потенціал, взаємодію категорії інструменталія з іншими словотвірними іменниковими категоріями, специфіку творення композитних іменників на позначення знарядь дії. Серед невирішених частин загальної проблеми – систематизація знань про причини, динаміку, особливості взаємодії словотворчих засобів у межах словотвірної категорії інструменталія.

Проблеми словотвірної синонімії і варіантності досліджували українські мовознавці І. Т. Вербовська [1], К. Г. Городенська [3], Л. П. Дідківська [4], Т. А. Івасишина [5], І. І. Ковалик [6], І. Т. Кузьма [8].

Метою розвідки є аналіз особливостей взаємодії словотворчих суфіксів із семантико-синтаксичною функцією інструментальності у складі спільнокореневих словотвірних синонімів [11; 12].

Варіантність – неминучий результат мовної еволюції, контактування мов і діалектів (різних говірок), впливів численних різнохарактерних внутрішньосистемних чинників. Передумови варіантності закладені як у самій внутрішній системі мови, так і в конкретних соціально-історичних формах її існування. Розмежування словотвірної синонімії і словотвірної варіантності в українській дериватології здійснила І. Т. Вербовська [1].

І. Т. Кузьма визначає словотвірні синоніми як спільнокореневі слова з тотожним або близьким словотвірним і лексичним (на омоосновному рівні) значенням. Такі деривати, на думку дослідниці, утворені за допомогою однофункційних словотворчих засобів від спільної мотивуючої бази (*дифузор – дифузатор, свисток(1) – свистик – свистілка*) або від різноструктурних спільнокореневих мотивуючих баз (*охолоджувач – розхолоджувач, світильник – освітлювач*); деривати, утворені тим самим афіксом від різноструктурних спільнокореневих мотивуючих баз (*свердлило – свердло*), і деривати

різних способів творення (*дробильниця – дробарня – роздрібновачка, масниця – масельниця – маслоробка*) [8, с. 3].

У сучасній українській мові назви інструменталія знаходять виявлення в системно заданому наборі словотворчих засобів. Типовими виразниками семантичної функції знаряддя виступають питомі суфікси *-ач, -ник/ -льник, -к(а)/ -лк(а), -иц(я)/ -ниц(я)/ -льниц(я)* та іншомовні *-тор/-атор*.

Агентивне словотвірне значення для більшості суфіксів, що функціонують у межах словотвірної категорії інструменталія, є первинним, інструментальне значення для них вторинне. Ідея можливості сполучення у похідному імені значень особи і предмета була чітко сформульована ще Г. Павським [10]. О.О. Потєбня висуває припущення про те, що в плані історичного становлення первісні іменники, співвідносні з дієсловами, являли собою імена діючої особи, а всі інші розряди (імена знаряддя, дії, місця) є похідними від агентивних назв [11, с. 82 – 101].

Імена діяча з предметною семантикою, не маючи власних моделей, підлягають дії тих же дериваційних закономірностей, що й агентивні деривати. Дериваційні засоби словотвірної категорії інструменталія характеризуються поліфункціональністю, тобто здатністю належати до різних словотвірних категорій: суб'єкта дії, місця дії, результата дії. Можливість реалізації того самого словотвірного значення кількома словотворчими афіксами, сформована в процесі розвитку словотвірної системи української мови, спричинює варіантність словотворчих засобів. Саме словотвірна система регулює функціонування, взаємодію і формування варіантів, впорядковуючи їх чинним закономірностям. Явище словотвірної синонімності (варіантності) – це результат відображення динамічної сторони функціонування мови, яка породжує неоднозначність співвідношення плану змісту і плану вираження [3, с. 3].

Виникнення найменувань предметної семантики, що було результатом дії позамовних факторів, не відбилося на співвідношенні дієслівних основ, що мотивують імена зі значеннями особи і предмета. В утворенні похідних із предметним значенням беруть участь дієслова тих словозмінних класів, які визначають утворення особових імен. Відсутня диференціація в утворенні дериватів особової і предметної семантики від перехідних і неперехідних дієслів. На розмежування значень особи і предмета не впливає і категорія виду мотивуючих дієслів. Не можуть бути використані через тотожність вихідного матеріалу як критерій, що регламентує вибір суфікса з предметним значенням, семантичні і морфонологічні ознаки мотивуючих дієслів.

Як засвідчує аналіз, словотвірні спільнокореневі синоніми виникають у межах продуктивних словотвірних моделей, утворюючи переважно двокомпонентні ряди (зафіксовано 24), рідко три- і чотирикомпонентні ряди: *запальник – запал – запалювач, дробильниця – роздрібновачка – дробарня, водонагрівник – водогрій – водонагрівач – водогрійка – водогрійня*. Однією з причин виникнення словотвірних синонімів є явище дедемінутивації: *пила – пилка*.

Продуктивний для назв суб'єкта дії суфікс *-ач* широко використовується для утворення назв знарядь дії: *випрямляч, віддзеркалювач, карбач, натискач, обмежувач, обтилювач, обприскувач, обтискач, опріснювач, охолоджувач*. Зумовлене механізацією та автоматизацією виробництва зростання соціальної необхідності в предметних назвах зі значенням знарядь праці викликало підвищення продуктивності утворень із суфіксом *-ач*, паралельне використання з ними похідних іменників із суфіксом *-ник*: *зволожник (техн.) – зволожувач, охолоджувач (1) (спец.) – охолодник (спец.), розпушувач – розпушник, розширювач – розширник*. Усередині словотвірного типу на *-ач* відбувся ряд перегруповань: з одного боку поява великої кількості знарядь – заміників людини у виробництві – зняла потребу в іменах особової семантики (*з'єднувач*), з іншого спостерігається чимало випадків одночасного вживання іменників на *-ач* для позначення діяча та знаряддя дії (*передавач*).

У конкурентних відношеннях дублетів на **-ач** і **-ник** в інструментальній функції намітилася тенденція до упорядкованого розмежування інструментального (derivati на **-ник**) та агентивного (derivati на **-ач**) значення: *підіймач – підйомник, вимірювач – вимірник*. Функціонування конкурентних дериватів зазначеного типу ілюструє дві відмінні тенденції: предметні значення втілюються формами на **-ник**, особові – на **-ач**. При цьому суфікс **-ник** активно використовується як для вираження особового, так і для вираження предметного значення.

Дієслівні префікси у структурі іменників на **-ач** виконують роль конкретизаторів семантики дериватів. У такий спосіб з'являються іменники зі значенням знаряддя не дії взагалі, а необхідної в якомусь виробничому циклі: *паровимірник, паронагрівник, паровіддільник, пароохолодник, пароперегрівник, пароперетворювач, паророзподільник, паророзпилювач*. Безпрефіксні віддієслівні іменники на **-ач** з інструментальним значенням переважають у літературно-розмовному вжитку, а префіксальні деривати з новими відтінками у їхній інструментальній семантиці – у сфері виробництва, науки й техніки.

Суфікс **-ач** вступає у конкурентні відношення з дублетними утвореннями на **-ник** за умов реалізації інструментальної функції з основами дієслів на позначення професійної діяльності: *охолоджувач – охолодник, очищувач – очисник, підгортальник – підгортач, підігрівник – підігрівач, розфасовувач – розфасовник*. За дериватами на **-ник** закріплюється функція на означення предмета, за допомогою якого відбувається дія (*борозник, обмежник, пальник*), імена на **-льник** несуть ідею діючого предмета з високим ступенем агентивності (*кип'ятильник, паяльник*). Похідні з **-льник**, який приєднується до основ дієслів недоконаного виду, спеціалізуються на виявленні широкого поняття “предметний засіб здійснення дії”. Утворення на **-ник** є назвами предметів вузької сфери практичної діяльності (**-ник** взаємодіє тільки з основами дієслів недоконаного виду). Зазначені особливості зумовлюють паралельне вживання дериватів типу *розчиняльник – розчинник*, де перше має загальне значення предмета, що виконує названу дієсловом дію, а друге – вузьке, спеціальне значення речовини.

Співвідносячись з віддієслівними утвореннями на **-ач**, закріплюючись за особовим значенням, деривати з суфіксом **-льник** з предметною семантикою поступаються дериватам на **-ач**: *збиральник – збирач, корчувальник – корчувач, місильник – змішувач, нагрівальник – нагрівач, набивальник – набивач, підгортальник – підгортач, самомікрофотовимірювальник – самомікрофотовимірювач*. Незначна питома вага імен на **-льник** у складі похідних із семантикою інструменталія сприяє активному залученню у словотвірний процес суфікса **-лка** для творення іменників від одних і тих же основ дієслів недоконаного виду: “Приєднуючись до дієслівних основ, що максимально реалізують свою валентність у поєднанні з особовим суфіксом **-льник**, суфікс **-лка**, який спеціалізується на вираженні окремих відтінків предметного значення, ніби надолужує упущені можливості суфікса **-льник**” [8, с. 134]. У цьому виявляється тенденція до взаємозумовленості зв'язку словотвірних типів.

Розподіл сфер впливу суфіксів **-лка** і **-ач** також регламентований: суфікс **-лка** закріплюється за основою дієслів нульового ступеня складності, суфікс **-ач** взаємодіє з основами дієслів першого і третього ступенів деривації: (*тіпалка, корчувалка, шліхтувалка, місилка, віялка, чесалка, точилка, моталка і збирач, закріплювач, нагрівач, підштовхувач, роз'єднувач*).

Тенденція до спеціалізації словотвірних типів із значенням інструменталія спостерігається досить виразно: назви на **-л(о)** пов'язані з позначенням примітивних знарядь, яким у багатьох випадках відповідають сучасні назви з формантом **-лк(а)** удосконалених складних машин.

До утворень спеціального термінологічного вжитку, зокрема у науково-технічній сфері, належать деривати з іншомовними суфіксами. Будучи формальними виразниками як категорії назв осіб, так і назв знарядь праці, суфікси **-атор (-ятор), -фікатор** співвідносяться як з дієслівними, так і з іменними основами: *класифікувати, класифікація –*

класифікатор, маніпулювати, маніпуляція – маніпулятор. Хоча ця співвідносність не є абсолютною, обмеженість співвідносності похідних основ, утворюваних за допомогою цих суфіксів, впливає на їх семантику: ті, що співвідносяться тільки з дієсловами, завжди лишаються в межах словотвірної категорії осіб, а ті, що співвідносні з дієсловами та іменниками, втягуються і в словотвірну категорію знарядь праці. Якщо похідні основи з названими суфіксами формують категорію назв знарядь праці, вони мотивуються іменниковими основами: *інгаляція – інгалятор, вентиляція – вентилятор, респірація – респіратор* [1, с. 64].

Формування та розвиток словотвірної категорії інструменталія ілюструє такі загальномовні тенденції, як: концентрація функціонування основних словотвірних типів (наприклад, іменникових дериватів на *-ник, -ач*) і одночасно периферизація малопродуктивних і непродуктивних словотвірних типів; внутріструктурна тенденція до поліморфізації суфіксів *-альник, -итель, -льниц(я), -арк(а)*; спеціалізація; нормалізація словотворення шляхом поступового усунення лексико-словотвірних дублетів, інших словотвірних паралелізмів або закріплення за ними вузько диференційованого лексико-словотвірного функціонування у спеціальній групі слів; регуляризація відповідних словотвірних структур. Небажана в термінології варіантність потребує чіткого дотримання принципу аналогії: для утворення понять однієї категорії використовується одна модель, яка визначає місце терміна у поняттєвому й класифікаційному ряді. На думку Н.Ф. Клименко [7, с. 99], у зменшенні багатозначності суфіксів, у посиленні в них одного певного значення і послабленні або й витісненні деяких значень суфікса за рахунок вираження його іншими засобами виявляється тенденція до аглютинативності в українському словотворенні.

Подальше вивчення досліджуваної проблеми передбачає систематизацію даних щодо взаємодії словотворчих засобів у складі словотвірних синонімів різних словотвірних категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербовська І.Р. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови: Дис. канд.філол. наук. – Львів, 2001. – 245 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
3. Городенська К.Г. Словотвірна синонімія // Актуальні проблеми українського словотвору. Матеріали III-х наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 1 – 12.
4. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наукова думка, 1982. – 171 с.
5. Івасишина Т.А. Синонімія словотворчих афіксів: Автореферат дис. канд. філол. наук: 10.02.01. – Інститут української мови НАН України. – К., 1999. – 19 с.
6. Ковалик І. І. Синонімія і омонімія в межах словотворення. Доповіді та повідомлення ЛДУ. – 1957. Вип. 7.Ч. I. – С. 57 – 59.
7. Клименко Н.Ф. Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. Респ. міжвідомчий науковий збірник. Заснов. у 1973р. – Вип.17. – К.: Либідь, 1990. – С. 96 – 104.
8. Кузьма І.Т. Загальні тенденції розвитку словотвірної синонімії та варіантності в новій українській мові // Вісник Львівського університету. Серія філол.–2009.–Вип.46.Ч.П.–С.3 – 8.
9. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника: Монографія. – Херсон: Айлант, 2005. – С. 79 – 103.
10. Павский Г. Филологические наблюдения над составом русского языка.–СПб.,1841.–141 с.
11. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 552 с.
12. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / В.В. Гейченко, В.М. Завірюхіна, О.О.Зеленюк та ін. – К.: Наук. думка, 1998. – 892 с.

13. Словник української мови: В 11-ти т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
14. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 405 с.